

УДК 811.411.21'36

МІСЦЕ ПРОТОТИПІВ ГРАМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ В АРАБСЬКІЙ ГРАМАТИЦІ

Олексій ХАМРАЙ

*Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України,
вул. М. Грушевського 4, кімн. 204, 01001, Київ, Україна,
тел.: (0038044) 2787652, e-mail: akhamray@yahoo.com*

Арабська мова в своїй граматичній системі містить структури, підпорядковані різним семантичним детермінантам. Для адекватного опису цих структур необхідно враховувати особливості, які останні накладають на їхнє граматичне значення. Пропонуємо з цією метою використовувати поняття інваріантів та прототипів граматичного значення. На прикладі дієслівних словоформ розглянуто роль прототипів в існуючих описах граматичних явищ арабської мови.

Ключові слова: інваріант, прототип, семантична детермінанта, функціональна граматики, граматична типологія, контенсивна типологія.

Грамматична система арабської мови (АМ), завдяки різноманітним пережиткам, що зафіксовані, головню, в класичній арабській (КАМ) та арабській літературній мовах (АЛМ), дає можливість вивчати “палеонтологію” не тільки самого арабського, але й семітського мовлення, і людського мовлення взагалі [10, с. 77]. Водночас адекватне дослідження граматичної системи АЛМ, де велика кількість архаїчних граматичних побудов співіснує з високим рівнем абстрактності граматичної системи, потребує комплексного підходу, який би давав змогу поєднувати в межах однієї моделі мовні явища, що виникли в різні часи і під впливом різних семантичних детермінант (СД), як вони визначаються в межах контенсивної типології. Зрозуміло, що подібний комплексний підхід потребує, з одного боку, використання абстрактних теоретичних побудов, які були б здатні відображати найбільш універсальні властивості людського мовного мислення, а з іншого – мати достатню пояснювальну силу для тлумачення мовної конкретики у зв’язку з традицією її вивчення. При цьому у випадку АМ цей зв’язок набуває особливого значення через ту величезну роль, яку відіграли арабські лінгвісти класичної доби в становленні самої мови. Отже, тут потрібна концепція, яка допомогла б описати граматичний лад мови, характеризуючи, за необхідності, окремі граматичні явища без зв’язку із загальною системою мови, а також встановлювати подібний зв’язок на різних рівнях абстрагування аж до універсалій, пов’язаних із самою здатністю людини до мовної діяльності. Попри відмінності існуючих підходів до вивчення мовних явищ, зокрема, вищезгаданих універсалій, усі вони, наскільки нам відомо, ґрунтуються на припущенні, що граматики природної мови як система „існує” або в свідомості мовця, і може бути зафіксованою у вигляді кінцевої кількості правил, або є проявом природної здатності людини до створення і використання мовних абстракцій. Утім, жоден з цих підходів не дає змоги повністю відокремити формальну складову

граматики від граматичного значення, що у випадку АЛМ призводить до неточностей в описанні самої граматичної системи мови і розбіжностей у тлумаченні наявних в ній явищ з погляду різних граматичних шкіл. Саме така ситуація склалася з інтерпретацією граматичного значення дієслівних форм: з одного боку, традиційна арабська граматики (ТАГ) не виокремлює похідні дієслівні породи з числа інших дієслівних типів, з іншого – західна арабістика зазвичай тлумачить форми пасивного стану дієслова як потерпання від дії, що далеко не завжди відповідає дійсності. Отже, стандартна парадигма дієвідмінювання, складена в межах як традиційної, так і західної граматики, містить елементи, що припускають тлумачення, неадекватне щодо реально існуючих у мові граматичних явищ.

Метою нашого дослідження є визначення методологічних засад створення моделей опису граматичного значення мовних одиниць АМ, які давали б змогу описувати граматичні явища, керуючись стандартним набором ознак. Якщо обмежитися парціальним підходом, який, на нашу думку, є достатнім у цьому випадку, доцільно використати арсенал засобів, створений в межах функціональної граматики (ФГ), адже функціональному напрямку в мовознавстві притаманні такі риси, як пояснення побудови мови цілями та умовами її використання і фрагментарність, тобто відсутність глобальної теорії, яка би передбачала єдиний універсальний погляд на всі аспекти мови [13, с. 693]. Це і робить припустимим парціальний підхід, який обумовлює можливість дослідження особливостей конкретного мовного явища без необхідності обов'язкового узгодження з універсальними явищами, що, відповідно, визначає доцільність розрізнення понять поля і польової структури (ПС), адже про поле варто говорити за наявності всієї повноти ознак, суттєвих для цього поняття [3, с. 27]. У випадку ж залучення до теоретичної побудови якого-небудь одного принципу функціонального узагальнення доцільно, на нашу думку, використовувати поняття ПС, оскільки в її центрі можна розмістити головну для конкретного дослідження внутрішню детермінанту мовного розвитку, яка відображатиме базову бінарну опозицію, що передає відношення вищого рівня абстрагованості, припустимого для описуваних нею об'єктів.

Ще одним аргументом на користь функціонального підходу є можливість відображення за допомогою ПС зміни детермінант граматичної системи, що відбувається в процесі розвитку мови, адже функціоналізм за визначенням є принципово типологічно орієнтованою лінгвістикою [6, с. 277]. Припустивши, що граматична система АМ розвивалася в напрямі наближення до максимально граматикалізованого передання суб'єктно-об'єктних відносин, що супроводжувалося посиленням СД акузативно-номінативного ладу, відношення типу „центр-периферія” в межах запропонованої нами ПС можна визначити за допомогою двох параметрів: ступеня наближеності до тієї чи іншої СД (у випадку АЛМ це будуть СД акузативно-номінативного та активного ладу) та інваріантної і прототипної складових граматичного значення, що їх можна пов'язати з досліджуванним мовним об'єктом. Отже, завданням цього дослідження можна вважати побудову ПС, яка охоплювала б такі поняття, як інваріанти граматичного значення (ІГЗ), прототипи граматичного значення (ПГЗ) та СД і допомагала б моделювати як реальні граматичні явища, так і їхню інтерпретацію з урахуванням різних підходів.

Центральне місце у ПС, яка ґрунтується на протиставленні прототипів та

інваріантів у контексті змінних СД, відіграє поняття семантичної категорії (СК), яку в сфері граматики можна визначити як набір основних категорійних ознак, семантичних констант, що виступають у тих чи інших варіантах у мовних значеннях, виражених різними засобами висловлення [3, с. 12].

На відміну від СК як поняття, що цілком належить до плану змісту, ПС є поняттям, співвіднесеним з двобічною, змістовно-формальною єдністю. Керуючись визначенням, що функціонально-семантичне поле (ФСП) – це група граматичних і лексичних одиниць, а також різних комбінованих засобів даної мови, які взаємодіють на основі спільності їхніх семантичних функцій [3, с. 15], а ПС є узагальненням структури ФСП, у межах ПС можливе об'єднання мовних об'єктів різних рівнів на основі протиставлення їхніх окремих властивостей. У нашому дослідженні такими властивостями доцільно вважати інваріантність і прототипність граматичного значення, як вони визначаються в межах ФГ.

Відтак поняття семантичної детермінанти може набути фундаментального значення в побудові інтегральних моделей, які дали б змогу не тільки описувати, але й пояснювати граматичні явища АМ. Варто також зазначити, що питання про структуру граматичного значення не може підміняти питання про структуру граматичних форм, а є додатковим щодо нього [1, с. 6]. Отже, поняття СД, яке уможливує інтегрування в межах однієї функціональної моделі мовних одиниць різного рівня, може слугувати методологічною основою для створення моделей опису граматичних явищ АМ як зі структурного, так, водночас, і з функціонального погляду.

Варто, втім, зауважити, що в межах запропонованого підходу стосовно граматичного значення поняття інваріанту не відрізняється від того, яким його визначає когнітивна семантика, а саме як певної абстрактної ідеї, пов'язаної з даним значенням [11, с. 382]. Щодо прототипу, то через невизначеність його внутрішньої структури та співвіднесеності з низкою абстрактних характеристик мовних об'єктів [19, с. 64], відносно граматичного значення нам здається доцільнішим визначити його як експліцитну та концептуальну характеристику, або набір незалежних одна від одної таких характеристик, що притаманні конкретній граматичній формі, адже граматичне значення безпосередньо не пов'язане з денотатом, а відтак і недоцільно говорити про прототипне значення як про найбільш типове, частотне або яскраве та центральне. Натомість прототипні характеристики граматичного значення відображають експліцитно оформлені граматичні властивості мовного об'єкта. Наприклад, інваріантне граматичне значення послідовності VCCV, реалізованої в моделі fa‘‘ala можна визначити як інтенсивність дії, а прототипним набором її граматичних значень у межах даної моделі в АМ будуть значення другої породи дієслова, тобто ітеративність, каузативність тощо, а також і інтенсивність, яка тут постає не як абстрактна ідея, а як варіант реалізації ІГЗ, спільний для певної кількості дієслівних словоформ, що передають інтенсивну дію і утворені шляхом сполучення граматичної моделі з переривчастою морфемою, якою є арабський корінь, чие лексичне значення слугує основою для реалізації властивості цільнооформленості конкретної граматичної форми дієслова, утвореного за цією моделлю.

Отже, подібне протиставлення ІГЗ та ПГЗ може характеризувати не тільки цільнооформлені мовні одиниці, але й окремі їхні структурні елементи.

Триконсонантній структурі з гемінованим другим радикалом можна приписати інваріантне значення інтенсивності, тоді як прототипне значення залежатиме від моделі, у складі якої цю структуру реалізовано: fa^{‘‘}āl^{un} – „особа, що займається певною діяльністю”, fa^{‘‘}āla^{un} – „рухомий механізм”, fa^{‘‘}ala – згадувана друга порода дієслова тощо.

Окрім того, що одному інваріанту може відповідати декілька прототипів, він може реалізуватися в різних моделях словотвору, які, втім, не втрачають з ним зв'язку попри відсутність структурної подоби між собою: fa^{‘‘}āl^{un} – taf^{‘‘}īl^{un} тощо.

Водночас, денотат, що позначає фізичну сутність, не може безпосередньо бути використаним в якості прототипу – така можливість існує лише для ідеальної когнітивної моделі [19, с. 65], яка може лише тією чи іншою мірою наближатися до реального значення мовної одиниці, іншими словами, бути більш чи менш ядерною або периферійною стосовно того чи іншого граматичного значення, а відтак і прототипи, побудовані за її допомогою, матимуть властивість відносності не тільки щодо одне одного, але й відносно самого граматичного значення, яке вони репрезентують. Отже, у межах запропонованого підходу до граматичного значення ядерність та периферійність прототипу в когнітивно-семантичному значенні цього терміна не є прийнятним, натомість можна виокремити опозицію вищого для кожного інваріанту порядку абстрактності, яка відповідатиме тій чи іншій СД контенсивного типу мови. Така можливість використання СД пов'язана з тим, що контенсивна типологія належить до когнітивно орієнтованих типологічних систем, завдання яких полягає не тільки і не стільки в класифікації мов у межах виявленого простору міжмовного варіювання, скільки в пошуку відповіді на запитання, чому цей простір обмежений саме так, а не інше. За такого підходу простір типологічних можливостей не є конгломератом рівномірних довільних альтернатив, натомість межі міжмовного варіювання є наслідком універсальних принципів функціонування мови [7, с. 44]. Окрім цього, на тісний і певною мірою нерозривний зв'язок між семантикою і граматиною, а відтак і на неможливість їхнього окремого вичерпного дослідження вказує, наприклад, той факт, що негативні і позитивні полярно чутливі елементи (які за визначенням тлумачаться в термінах бінарних опозицій) неможливо задовільно описати, керуючись їхньою семантикою окремо від синтаксичних властивостей [23, с. 178]. На користь можливості використання СД в якості основного параметра для визначення функціональної співвіднесеності елементів граматичної системи свідчить прийняття контенсивною типологією в якості робочої гіпотези положення про те, що самі СД різних мовних типів можуть бути представлені як різні ступені наближення до опозиції суб'єктного та об'єктного начал, що найпоспідовніше проводиться в акузативно-номінативних мовах, а сама поява таких типологічних систем, як активна та ергативна, завдячує зростанню питомої ваги суб'єктно-об'єктного протиставлення в неномінативних мовах [8, с. 42]. Отож, розрізнення, а в разі необхідності і протиставлення згадуваних понять семантичних інваріанта і прототипу, як вони визначаються в межах ФГ, може слугувати основою для побудови ПС, що описує граматичне значення як таке.

З іншого боку, у сфері мовних одиниць, класів та категорій поняття прототипу можна визначити як “найбільш репрезентативний (канонічний, еталонний) варіант певного інваріантного системного об'єкта, який характеризується найбільшою специфічністю (концентрацією специфічних ознак даного об'єкта) здатністю впливу

на похідні варіанти і (в багатьох випадках) найвищим ступенем регулярності функціонування” [4, с. 188]. Прототипи, як вже зазначалося, виявляють властивість відносності. Це призводить до того, що те чи інше значення може бути похідним від прототипу вищого рівня, а саме – бути прототипом до семантичного варіанта, що перебуває на нижчому рівні системної ієрархії [5, с. 13].

Наприклад, поширену в АЛМ дифіксацію можна розглядати як варіант реалізації прототипу граматичного значення словотвірної моделі, голосна частина якої не піддається членуванню без втрати значення, як лексичного, так і граматичного. За таких обставин приписування просодичній моделі дифікса інваріантного лексичного значення, реалізованого граматичним шляхом, дає змогу об'єднати в межах однієї ПС словотвірні моделі, виділивши їхні інваріантні складові як за формою, так і за змістом, і пов'язати ці складові зі значенням конкретних словоформ. Дифікси *i-C-a* та *u-C-a* можна представити як варіанти структурного елементу *i/u-a* з інваріантним значенням інактивності/другорядності, який надає лексемам, утвореним за його допомогою, конкретних значень: *mif'āl^{um}*, *fī'āl^{um}* – „зряддя” (другорядне щодо діяча), *fu'āl^{um}* – „докучливі істоти, хворобливий стан” (несмертельні явища), „матеріал” (суттєве неживе) тощо. Зрозуміло, що подібна сукупність значень не вмотивована сучасною семантикою даних моделей. Отже, розглядати її як єдине ціле можна тільки в межах функціонально налаштованої ПС, у центрі якої перебуває ядро, що підпорядковує всю структуру одному параметру, в нашому випадку, одній бінарній опозиції. Якщо прийняти за таке ядро функціональну опозицію „активність/інактивність”, яка є характерною для мов активного ладу, і припустити, що попереднім станом розвитку граматичної системи мов-предків АМ був саме активний, таке об'єднання виглядатиме цілком логічно. Тепер можна пов'язати розвиток граматичної системи зі зміною СД і позначити синхронний стан системи як ПС, у центрі якої буде, закономірно, провідна СД, що визначає вигляд граматичної системи мови на певному етапі її розвитку разом із граматичними явищами, обумовленими цією детермінантою, а на периферії – явища, які виникли під впливом попередніх та другорядних СД.

В АЛМ морфологічні елементи настільки злилися одне з одним, що реалізуються як неподільне ціле, то і відділити прототипну складову граматичного значення від інваріантної часто просто неможливо. Крім того, в АМ дериваційні відносини, специфіка мовлення та обмеження морфологічної структури свідчать про те, що структура кореня як переривчастої морфеми обумовлюється граматичними закономірностями [20, с. 381]. Разом з тим афікси, що беруть участь у словотворі, утворюють послідовності, які також можна розглядати як переривчасті морфеми, що, відповідно, можуть нести не тільки граматичне, а й лексичне значення.

Варто зазначити також, що ця злитість морфологічних елементів сягає і фонологічного ярусу. Наприклад, редуплікація в АМ може бути описаною як асоціація типу “один до багатьох” одного фонологічного (мелодичного) елемента зі слотами просодичних шаблонів [20, с. 407]. Ситуація ускладнюється тим, що АМ, як і інші семітські мови, припускає морфологічну відповідність, що визначається як правилами (*proportional, rule-based*), так і шаблонами (*templatic, fixed-pattern*) [24, с. 104]. Таке становище пояснюється, вочевидь тим, що АЛМ належить до

флексивно-аглютинативних мов, утім, аглютинація може призводити до інкорпорації, що, наприклад, відбувається в АМ у процесі утворення демінутивів за моделлю fu'ayl^{un}.

Якщо подивитися на другий склад цієї моделі як на залишок редульованого другого складу основи, утвореної за базовим триконсонантним коренем, стає зрозуміло, що в АМ, принаймні в цій моделі, наявна інкорпорація (порівняймо арабське fu'ayl^{un} і гебрійське f'al'al). Якщо додати до цього такі притаманні семітським мовам явища, як можливість передання прямого об'єкта за допомогою злитого займенника і двоприголосні лунки, можна зробити припущення, що інкорпорація, принаймні в діакронії, властива граматичному ладу семітських мов. Як вже зазначалося, у мовах активної типології, багато з яких належить до полісинтетичних, інкорпорація є звичним способом поєднання мовних одиниць. Отже, можна припустити, що конструкції, утворені за її допомогою в АЛМ, можуть містити сліди впливу відповідних СД, які визначали вигляд граматичної системи мов-предків протягом їхнього розвитку.

Утім, для адекватного відображення цих слідів за допомогою побудованої нами ПС необхідно передбачати можливість розмежування інваріантних і прототипних властивостей зазначених конструкцій. І якщо в галузі синтаксису, навіть у випадку залишків інкорпоративного зв'язку між членами речення, це цілком можливо, адже лексеми в АМ мають чіткі критерії функціонального розділення в межах синтаксичної конструкції, то на рівні морфології це зробити часто проблематично саме через неможливість розчленування морфологічних утворень, викликану притаманною останнім структурних властивостей інкорпоративного комплексу, що унеможлиблює подібне розділення без втрати значення, як граматичного, так і лексичного.

У семітських мовах названа злитість морфологічних елементів нагадує полісинтетичний комплекс, який не піддається дихотомічному членуванню, навіть якщо його ядро (основа) має бінарну побудову [9, с. 588]. Це тісно пов'язане з місцем, яке займають голосні в оформленні морфологічної моделі слова. Відомо, що голосні в прасемітську епоху були надзвичайно короткими й слабо диференційованими, але достатніми для побіжного виявлення кореневих приголосних [10, с. 89]. Грунтуючись на даних реконструкцій прасемітського вокалізму [2, с. 443], можна припустити, що вокалізм на певному етапі протоафразійської доби утворював стабільну систему. Отже, може існувати припущення, що в тих випадках, коли інкорпорації передувала аглютинація, як це, вочевидь, було в прасемітських мовах, голосні, з одного боку, були невіддільно пов'язані з граматичним значенням слова, а з іншого – їх неможливо однозначно пов'язати з конкретним граматичним значенням. До того ж за наявності аглютинативної техніки можлива ситуація подібна до такої, що склалася в самодійських мовах, де звукові зміни, що супроводжували аглютинацію, поступово приймали на себе граматичне вираження певної категорії, афіксальний покажчик міг з часом зникати, а звукова зміна основи залишалася єдиним носієм граматичного значення [12, с. 169]. У тих випадках, коли цей процес заходив достатньо далеко і з'явилася системна опозиція голосних на зразок аблаутного чергування, можна спостерігати посилення граматичної ролі голосних за їх невеликої кількості, як у семітських мовах, а якщо зупинявся, не встигнувши серйозно вплинути на морфологічний устрій мови, як у більшості індоєвропейських, голосні не отримували такої граматичної функції.

Іншим важливим наслідком наявності такої можливості було те, що граматичне

чергування голосних, особливо коли вони утворювали стійкі переривчасті морфеми, в АМ це зазвичай дифікси, набувало сильних прототипних властивостей, а відтак і отримувало шанс набутти не тільки самостійного граматичного, але й лексичного значення.

Утім, якщо ІГЗ може бути пов'язаний з окремими структурними елементами мовного об'єкта, прототипна складова, насамперед через експліцитність ПГЗ, вочевидь буде пов'язаною із формою конкретної моделі, і, принаймні в сфері морфології, відношення найвищого для неї ступеня абстрактності граматичного значення достатньо визначатимуться на рівні десигніки, а відтак і сама ця складова адекватно реалізуватиметься лише у складі одиниць, що дорівнюватимуть або будуть більшими за лексему.

Отже, можна припустити, що інваріантні властивості, притаманні окремим арабським словотвірним моделям, дають змогу окремим морфологічним структурам та словоформам, утвореним за їхньою допомогою, передавати граматичне значення, притаманне архаїчним етапам розвитку граматичної системи, яке зазвичай пригнічується прототипними властивостями, що проявляються на рівні цільнооформленої лексеми та у синтагматиці. Остання обставина і обумовила, вочевидь, вищезгадувані розбіжності у тлумаченні граматичних явищ АЛМ: дійсно, саме поняття дієслівної породи ґрунтується на особливостях внутрішньої структури основи, з якими можна пов'язати ті чи інші ІГЗ, а ТАГ орієнтується на „ідеальну форму”, для якої необхідною є властивість цільнооформленості. Отже, можна припустити, що ТАГ ставить прототипність значно вище за інваріантність, а відтак і ігнорує ознаки, пов'язані з нею.

Сказане є слухним і для синтаксичних відносин. Утім, варто зазначити, що ідея синтаксичних прототипів у лінгвістичних вченнях Сходу виникла задовго до появи греко-латинської лінгвістичної школи. Синтаксична доктрина Паніні містить концепцію прототипного агенса [16, с. 471]. З погляду вченого об'єкт теж має прототипні властивості [16, с. 473] так само, як і суб'єкт-реципієнт [16, с. 475]. Враховуючи той вплив, який мала давньоіндійська лінгвістична традиція на середньовічних арабських лінгвістів, логічно припустити, що поняття прототипу повинно бути наявним і в АЛТ. Враховуючи логіку *qiyās'u*, парадигматика в ТАГ ґрунтується на виділенні тих властивостей лінгвістичних об'єктів, які є максимально схожими на той чи інший *aṣl*, тобто на авторитетну ідеальну форму, що, безперечно, нагадує санскритську граматику, де у функціонуванні металінгвістичних маркерів, які збирають парадигми у мовленнєві представлення для реалізації алгебри санскритської граматики Паніні, бачимо систему інтерпретації, основою якої є епістемологія подібності [18, с. 282], що, за визначенням, базується на логічних співвідношеннях прототипів, а відтак і парадигматика в ТАГ буде максимально орієнтованою на ПГЗ.

Враховуючи динамічність синтаксичних відносин, навряд чи варто очікувати усталених зв'язків між синтаксисом та іншими рівнями системи мови, що опосередковано підтверджується практикою мовленнєвої діяльності. Водночас, конструкції, які можуть бути в різних мовах віднесеними до категорії пасивних, мають характеристики, які можна адекватно описати тільки в термінах прототипів [21, с. 197]. Своєю чергою визначення “пасивності” як прототипної властивості дає

змогу розглядати її як суттєву ознаку без необхідності наявності у мовного об'єкта всіх властивостей пасивних конструкцій, адже тлумачення самої пасивності допускає широке варіювання в різних мовах [21, с. 200].

Схема категоризації подій та їхніх ядерних учасників, яку запропонував О. Кібрик, ґрунтується на припущенні, що в когнітивній структурі людської мовленнєвої діяльності всілякі події категоризуються радіально з прототипного центра, відповідно до ступеня їхньої подібності до прототипної події з двома учасниками – Перехідним Агенсом та Перехідним Пацієнсом, які, за своєю сутністю, є узагальненням первинних ролей Причини та Ефекта, тобто гіперролями. Концепти Перехідного Агенса та Перехідного Пацієнса є прототипами для концептів Агенса та Пацієнса, які утворюються шляхом метонімічного розширення названих базових концептів на простір актантів одномісної та двомісної зони, що відповідають актантам неперехідних та перехідних дієслів [7, с. 142–148]. З іншого боку, такі тематичні ролі, як Агенс та Пацієнс є прототипами кластерів і тому є прото-ролями [22, с. 2], утім, якщо визнати, що поняття тематичної ролі не може бути описаним в дискретних термінах, стає очевидним, що воно може бути передане за допомогою протиставлення двох прототипів: протоагенса і протопацієнса [17, с. 613]. Примітивні ролі та гіперролі, з яких у запропонованій схемі виводяться синтаксичні відносини саме і утворюють єрархію прототипів, яка складається завдяки такій властивості останніх, як відносність.

Саме ця відносність ПГЗ і призводить до розбіжностей у тлумаченні такого явища, як стан дієслова в АЛМ. Якщо порівняти значення форм пасиву в АМ з традиційним для західної лінгвістики її тлумаченням як „потерпання”, стає зрозуміло, що арабський термін “mağhūl^{un}” значно адекватніше тлумачить це явище, і в цьому АМ не є унікальною. Наприклад, у давньоєгипетській мові пасив вживається в чотирьох випадках, а саме: коли “Бог або хтось найвищий вказується як виконавець дії, коли виконавець дії невідомий або відомий не напевне, коли той, хто говорить або пише не бажає називати виконавця дії, та коли увагу читача або слухача треба більше привернути до того, хто потерпає від дії, ніж до її виконавця” [15, с. 162]. Як можна побачити, тільки четвертий випадок припускає тлумачення, яке є основним для традиційної західної лінгвістики. Подібно виглядають і двочленні пасивні конструкції і в АЛМ, де вони вживаються в таких випадках: а) коли конкретний суб'єкт вже названо та інформація про нього є непотрібною, коли спочатку вживається пасивна конструкція, а конкретний суб'єкт наявний у наступній активній конструкції, коли конкретний суб'єкт не позначається, але є очевидним із ситуації, що передається пасивним дієсловом, коли конкретний суб'єкт не називається в контексті, але є очевидним; б) значно частіше пасивні конструкції використовують тоді, коли інформація про конкретного суб'єкта не є ціллю повідомлення, а в центрі повідомлення опиняється ситуація, що називається дієсловом, і інші її учасники – коло учасників може звужуватися до осіб, які професійно займаються діяльністю, описуваною дієсловом, а може бути будь-яка невизначена особа; в) окремих випадок становлять конструкції, в яких принципово неможливо назвати конкретного суб'єкта [14, с. 163–167].

Отож, формам пасиву АЛМ можна приписати ПГЗ „позначення неідентифікованого виконавця”, тоді як прототипні властивості в цьому випадку припускати будуть широке варіювання, в межах якого ідея потерпання об'єкта дії від її

суб'єкта буде одним із варіантів реалізації, далеко не головним, ПГЗ зазначеної форми дієслова. Легко помітити, що і ПЗ, і більшість ПГЗ форм пасиву арабського дієслова є значно ближчими до СД активного, ніж аузативно-номінативного ладу, а відтак і повніше описуватимуться в межах ПС, в центрі якої є СД активного ладу.

Водночас, АЛМ є мовою аузативно-номінативного типу з розвиненими засобами передання суб'єктно-об'єктних відносин, а відтак і ПГЗ „потерпання” виходить на перший план граматичного значення, не виключаючи, тим не менше, інших прототипів.

Отже, принаймні стосовно дієслівних словоформ у сфері морфології, де ПЗ можна безпосередньо пов'язати з конкретною структурою, інваріантна складова граматичного значення є релевантною ознакою, не враховуючи яку неможливо побудувати адекватну модель описуваного елемента граматичної системи, як це є в ТАГ щодо породи дієслова. У сфері синтаксису, де, через динамічність цієї сфери, інваріантність не становить самостійної ознаки в межах граматичної системи і тому може бути визначеною тільки опосередковано, співвіднесеність ПГЗ та СД набуває значно більшого значення. Якщо наявні ПГЗ вмотивовані нинішньою СД граматичної системи, як це є в АЛМ, наприклад, для особових займенників, навіть наявність двох серій останніх – злитих та роздільних – не становить суттєвої проблеми для інтерпретації цього явища з боку різних лінгвістичних шкіл. Там, де існує сильний зв'язок ПГЗ та СД граматичного ладу, яка не є домінуючою в теперішній граматичній системі, недостатня увага до ПГЗ, що вмотивовані цією СД, може призвести до занадто звуженого тлумачення самого явища, як це сталося з інтерпретацією категорії стану, що донедавна переважала в західній арабістиці.

У процесі складання граматичних парадигм, ТАГ, керуючись логікою *qiyās*'у та будучи орієнтованою на „ідеальну форму” сприймала ПГЗ як даність, ігноруючи інваріанти, якщо вони виявлялися занадто периферійними, аби впливати на прототипи (як у випадку з дієслівними породами), але враховуючи їх, якщо ті виявляли стійку експліцитну кореляцію з достатньою кількістю реалізованих у мові прототипів (як у випадку з пасивним станом дієслова), незважаючи на характер передання суб'єктно-об'єктних відносин.

Натомість західна арабістика намагалась описувати граматичну систему АМ, спираючись здебільшого на притаманне західній лінгвістиці протиставлення суб'єкта дії її об'єкту і збалансованого, орієнтованого на СД аузативно-номінативного ладу, сприйняття співвідношення інваріантної та прототипної компонент граматичного значення, що призвело, з одного боку, за умов слабкого зв'язку між ПЗ та ПГЗ дієслівної словоформи, до виокремлення таких відсутніх у ТАГ категорій, як дієслівні породи, а з іншого, – за умов сильного зв'язку ПЗ та ПГЗ з неаузативно-номінативними СД, до занадто спрощеної інтерпретації такої категорії, як стан дієслова.

Отже, можна зробити висновок, що питома вага прототипної компоненти граматичного значення дієслівних моделей в АЛМ є значно більшою, ніж інваріантної, а за рівнем абстрактності інваріанти граматичного значення цих моделей перебувають значно далі від СД граматики аузативно-номінативних мов, ніж його прототипи, без врахування чого, вочевидь, адекватне описання граматичного значення дієслівних словоформ виглядає неможливим.

1. Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках / [отв. ред. В. Г. Адмони]. – Л.: Наука, 1979. – С. 6–36.
2. Бомхард А. Р. Пересмотр индоевропейско-семитской гипотезы / А. Р. Бомхард // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. XXI.
3. Бондарко А. В. Понятия “семантическая категория”, “функционально-семантическое поле” и “категориальная ситуация” в аспекте сопоставительных исследований / А. В. Бондарко // Методы сопоставительного изучения языков. – М., 1988.
4. Бондарко А. В. Центр-периферия, полевые структуры, прототипы и их окружение / А. В. Бондарко // Теоретические проблемы языкознания. – СПб., 2004.
5. Бондарко Л. В. Введение. Основания функциональной грамматики / Л. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. – М., 2003. – С. 5–36.
6. Кибрик Е. А. Функционализм / Е. А. Кибрик, В. А. Плунгян // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002. – С. 276–329.
7. Кибрик Е. А. Константы и переменные языка / Е. А. Кибрик. – М., 2003.
8. Климов Г. А. Принципы континентальной типологии / Г. А. Климов. – М., 1983.
9. Кумахов М. А. Типология полисинтетического комплекса / М. А. Кумахов // Actes du XX-e congrès international des linguistes. – Bucarest, 1967. – P. 887–888.
10. Майзель С. С. Пути развития корневого фонда семитских языков / С. С. Майзель. – М., 1983
11. Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики / Е. В. Рахилина // Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. – М., 2002. – С. 370–384.
12. Терещенко Н. М. К проблеме соотношения аглютинации и флексии в самодийских языках / Н. М. Терещенко // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.–Л., 1965.
13. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Я. Г. Тестелец. – М., 2001.
14. Храковский В. С. Пассивные конструкции / В. С. Храковский // Типология пассивных конструкций: Диатезы и залогии. – Л., 1974.
15. Bakir A. Predicative Adjectival Sentences / A. Bakir // The Journal of Egyptian Archaeology. – Vol. 61. (1975). – P. 161–164.
16. Deshpande M. Prototypes in Paninian Syntax / M. Deshpande // Journal of the American Oriental Society. – Vol. 111, No. 3. (Jul.–Sep., 1991). – P. 465–480.
17. Dowty D. Thematic Proto-Roles and Argument Selection / D. Dowty // Language. – Vol. 67, No. 3. (Sep., 1991). – P. 547–619.
18. Hastings A. From ritual to grammar: sacrifice, homology, metalanguage / A. Hastings // Language & Communication. – 23 (2003). – P. 275–285.
19. MacLaury R. Prototypes Revisited / R. MacLaury // Annual Review of Anthropology. – Vol. 20. – 1991. – P. 55–74.
20. McCarthy J. A prosodic Theory of Nonconcatenative Morphology / J. McCarthy // Linguistic Inquiry. – 12(3). – 1981. – 374–418.
21. Murphy P. Passive prototypes, Topicality and Conceptual Space / P. Murphy. – Chapel Hill, 2004.
22. Primus B. Proto-Roles and Case Selection in Optimality Theory / B. Primus // Theorie des Lexikons. Arbeiten des Sonderforschungsbereichs 282. – Nr. 122. – Juli 2002.
23. Progovac L. Negative Polarity: Entailment and Binding / L. Progovac // Linguistics and Philosophy. – 16(2). – 1993.
24. Ratcliffe R. The Broken Plural System of Moroccan Arabic: Diachronic and cognitive perspectives / R. Ratcliffe // Perspectives on Arabic Linguistics. Papers from the Annual Symposium on Arabic Linguistics. – Vol. XIII–XIV. – Stanford, 1999 and Berkeley, California 2000.

THE PROTOTYPES OF THE GRAMMATICAL MEANNING IN ARABIC

Olexiy KHAMRAY

*The institute of Oriental Studies in the National Academy of science,
Hrushevskyi str., 4, room 204, 01001, Kyiv, Ukraine,
tel.: (0038044) 2787652, e-mail: akhamray@yahoo.com*

The Arabic grammatical system has the structures which correlate with and are under the influence of the semantic determinants. The article the role of prototypes and semantic determinants in the arabic verb system.

Key words: invariant, prototype, semantic determinant, functional grammar, grammatical typology, contensive typology.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2007

Прийнята до друку 03.03.2008